

Az általános szemiotikai szövegtan interdiszciplináris megalapozása I.

Beszélgetésünk első fejezetében a szövegfogalom lehetséges értelmezésével foglalkoztunk, majd a másodikban egyrészt arról a tudományági keretről beszélgettünk, amelyben a szövegtani kutatás folyik, másrészt a szövegtan különféle koncepcióiról.

Ebben a fejezetben annak a kérdésnek egy-két aspektusát vizsgáljuk, hogy mivel járulunk hozzá a szemiotika, a kommunikációelmélet és a pszichológia – mint az interdiszciplináris alapozás keretének tudományágai – egy általános szemiotikai szövegtan létrehozásához, azaz egy olyan szövegtanéhoz, amelyben a (komplex) jelek jelölője verbális elemeken kívül más elemeket is tartalmazhat.

Kezdjük a szemiotikával!

1. kérdés: Mivel járul hozzá a szemiotika egy általános szemiotikai szövegtani interdiszciplináris megalapozásához (1.)?

*P. S. J.: A szemiotika, mint tudjuk, a jelek tudománya. Ezt a rövid értelmezést az *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára* a következőkkel egészíti ki: „a jelekkel és jelrendszerekkel, ezek összevetésével foglalkozó tudományág.” (Maga a 'szemiotika' elnevezés a görög 'szemeion' [= 'jel'] szóból származik.)*

Bár hasznos lenne magának a szemiotikai kutatásnak a történetéről is legalább egy rövid áttekintést nyújtani, itt azonban erre nincs lehetőségünk. Ebben a fejezetben a szemiotika 'hozzájárulás'-ának is csupán két alapelemét – a jelösszetevőket és a jelek tipológiáját – tárgyaljuk, azokat is közvetlenül a szemiotikai szövegtan nézőpontjából. (A „jelek összevetésének” néhány szemiotikai kérdéséhez e Beszélgetés 4. fejezetében térünk vissza.)

B. Zs.: Ha tankönyveink a szemiotikai kutatás történetére nem is térnek ki, több tankönyvben található egy szemiotikai alapfogalmakat tárgyaló fejezet, mely az alábbiakhoz hasonló témákat tárgyal.

A gimnáziumok I. osztálya számára készült egyik tankönyv *Ember és nyelv (Általános ismeretek a nyelvről)* című része például:

- *Jelek és jelrendszerek:* jel, jelzés, jelrendszer, jel=jelölő+jelentés, a jelek néhány fontos ismertetőjele, a jelölő és a jelölt kapcsolata, a jel működése;
- *A közlésfolyamat:* a közlésfolyamat, információ, a közlésfolyamat tényezői (beszélő, hallgató, nyelv, üzenet, beszédhelyzet, csatorna, valóság), kommunikációs funkciók;
- *A közlésfolyamat nem nyelvi kifejezőeszközei:* gesztusnyelv (arcjáték, kézmozdulat, testtartás, a beszélgetők távolsága és közelsége), a nem nyelvi kifejezőeszközök szerepe;
- *Az „állatok beszéde”:* hang- és szagjelek, gesztusok sokfélesége az állatvilágban;
- *A nyelv mint jelrendszer:* a nyelv jelrendszer, nyelv és beszéd, nyelvi rendszer: jelek és szabályok, beszédhangok, morféimák, szó szerkezetek, a nyelvi jelek csoportosítása, a jelentés rétegzettsége, gazdaságosság és pontosság a nyelvben, nyelvtani szabályok. (1)

Vagy egy másik, szintén középiskolásoknak készült tankönyv *Az ember és a nyelv* fejezete:

- Mi a különbség beszéd és nyelv között?
- A beszéd a kommunikációs folyamatban.
- Az „üzenet” legfontosabb hordozója a nyelv.
- Melyek a nyelv funkciói, szerepei? (2)

1.1. kérdés: Mik tekintendők egy szöveg mint komplex jel (szemiotikai) összetevőinek?

P. S. J.: Az úgynevezett 'diadikus' ('két pólusú') szemiotikai jelmodell szerint egy *jel* egy *jelölő* és egy *jelölt* kapcsolata. Az úgynevezett 'triadikus' ('három pólusú') jelmodellben a *jelölőt* és a *jelöltet* egy *interpretátornak* nevezett harmadik elem kapcsolja egymáshoz, mintegy explicit módon kifejezésre juttatva, hogy a jelölt minden esetben interpretáció eredménye.

Az *általános szemiotikai szövegtan* egy *implicit triadikus jelmodellre* épít. E triadikus jelmodell 'implicit'-sége azt jelenti, hogy a jelnek csak két összetevőjét, azaz a 'jelölő'-t és a 'jelölt'-et veszi figyelembe (minthogy a jeleknek e két összetevőn kívüli harmadik összetevője valóban nincs is!), a jelöltet azonban (sőt, ahogy látni fogjuk, részben magát a jelölőt is) interpretáció eredményének tekinti.

A szemiotikai szövegtan jelmodelljének egy további tulajdonsága abban áll, hogy a *jelölő* és a *jelölt* felépítését strukturálisan azonosként kezeli, mindkettőben értelmezve egy *mentális képből* és e mentális kép *konceptuális elemzéséből* álló párt.

Ezek alapján egy *komplex jel* összetevői a szemiotikai szövegtan jelmodelljében a következők (az összetevők felsorolásában megadjuk azokat a latin nyelvű elnevezéseket – azért latin nyelvűeket, mert ezek egyrészt nem utalnak közvetlen módon egyetlen jeltípus jeleire sem, másrészt mert nem lehet hozzájuk szinte automatikusan, előző ismereteinken alapuló, intuitív értelmezést rendelni, ami félreértések forrása lehet –, illetőleg az ezekből képzett rövidítéseket is, amelyeket ezeknek az összetevőknek a megnevezésére általában alkalmazunk).

*(1a) a komplex jel *fizikai teste* (fizikai manifestációja) [*vehikulum* [=Ve]],

(1b) a komplex jel *fizikai testének* – a komplex jel alkotója vagy befogadója által létrehozott – *mentális képe* [*vehikulum imágó* [=VeIm]],

a mentális képnek két 'arc'-a különböztethető meg: a fizikai test (vizuális, akusztikus stb.) 'fizikai-szemiotikai' megjelenési formájával analóg arc [*figura*], valamint a fizikai test 'nyelvi hovatartozás'-ára (azaz verbális, zenei, képi stb. voltára) utaló úgynevezett 'nyelvi-szemiotikai' arc [*notáció*],

(1c) a komplex jel fizikai testének mentális képéhez – a komplex jel alkotója vagy befogadója által – rendelt *formai felépítés* [formáció [=Fo]],

az előző megkülönböztetés értelmében természetesen figyelembe kell venni mind a fizikai-szemiotikai és nyelv-szemiotikai arc formai felépítését, mind azok 'egymásravetülés'-ét,

(2a) a komplex jel fizikai testének mentális képéhez – a komplex jel alkotója vagy befogadója által – rendelt *nyelvi-jelentéstani* [nyelv-szemantikai] *felépítés* [*sensus* [=Se]],

a fenti megkülönböztetés értelmében természetesen figyelembe kell venni a fizikai-szemiotikai arc szerepét is a nyelv-szemantikai felépítés létrejöttében,

(2b) annak a (ténylegesen létező vagy elképzelt) '*világ-fragmentum*'-nak a *mentális képe*, ami a komplex jel fizikai testében – a komplex jel alkotójának vagy befogadójának feltételezése szerint – kifejezésre jut [*relatum-imágó* [=ReIm]],

(2c) az a (ténylegesen létező vagy elképzelt) '*világ-fragmentum*', ami a komplex jel fizikai testében – a komplex jel alkotójának vagy befogadójának feltételezése szerint – kifejezésre jut [*relatum* [=Re]].

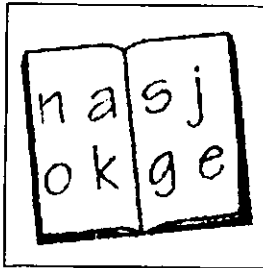
A felsorolt összetevők közül az első három a *jelölő* [*significans* [=Ss]], a második három a *jelölt* [*significatum* [=Sm]] összetevőjének tekinthető.

Hogy a (2c)-összetevő a jelölt alkotóelemének tekinthető-e (tekintendő-e) minden esetben, az külön elemzést igényel; az pedig, hogy az (1a)-összetevőt a jelölő alkotóelemének tekintjük-e, attól függ, hogy 'fizikai' vagy 'pszichológiai' jelmodellel dolgozunk.

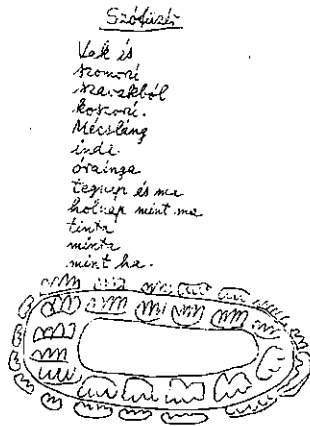
A szemiotikai szövegtan elméleti keretében ezek a kérdések nyitva hagyhatók.

Az a tény viszont, hogy az első kivételével valamennyi összetevő leírásában szó van az alkotóról és/vagy befogadóról, világosan mutatja, hogy sem a jelölő, sem a jelölt 'interpretátor'-tól független létezéséről nem beszélhetünk. (Ha jól meggondoljuk, az első eset sem kivétel, mert végső soron az alkotótól és/vagy a befogadótól függ, hogy egy (írott/nyomatott, elhangzó vagy más fizikai formában megjelenő) tárgyat, eseményt egy 'jel fizikai testé'-nek tekint-e vagy sem!).

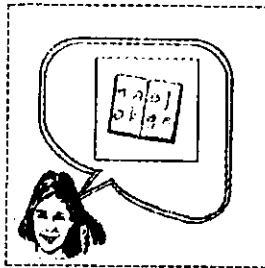
B. Zs.: Eddigi munkáink jó részében, a komplex jelek összetevőivel foglalkozva, ezeknek az összetevőknek a 'jelzés'-ére a legtöbb esetben kis képecskéket is alkalmaztunk. Ezt kívánom tenni itt is, amikor az összetevőket egy adott példa alapján szemléltetem. Szemléltető anyagként *Weöres Sándor Szófüzér* című szövegének magától Weörestől, illetve a *Szántó Tibortól* származó két változatát választottam. (3)

Vehikulum
[=Ve]

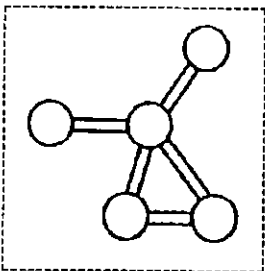

SZÓFÜZÉR

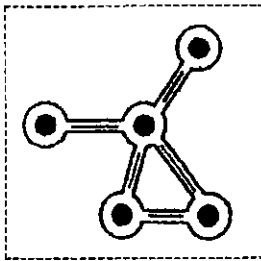
Vehikulum imágó
[=VeIm]

Velm: Mind a Ve/1, mind a Ve/2 mentális képének *fizikai* szemiotikai arca [figura] az a 'valami', amit e vehikulumok megszemlélése után behunyt szemmel is fel tudunk magunkban idézni. *Nyelvi* szemiotikai arcukról [notáció], ezzel szemben azt mondhatjuk, hogy az mindkét esetben magyar szavakból és más nem verbális elemekből áll.

Formáció
[=Fo]

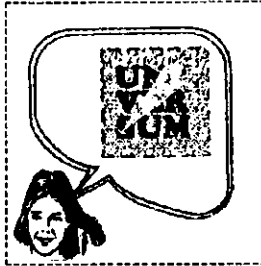
A Ve/1-hez rendelhető formai felépítés: versformában elhelyezett, szembetűnő ritmikai és rímszerkezetet mutató, két szövegmondatot alkotó szavak és egy, e 'vers' alatt megjelenő 'kép' kombinációja. A Ve/2-höz rendelhető formai felépítés: nem egyenes vonalat képező, lineáris egymásutánban elhelyezett, szembetűnő ritmikai és rímszerkezetet mutató két szövegmondatot alkotó szavak és négy különböző nagyságú fekete pont kombinációja. A Ve/2-ből hiányzik a Ve/1 utolsó előtti sora (a „minta” szó).

Sensus
[=Se]

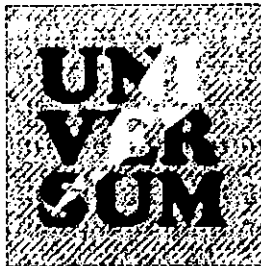
Mind a Ve/1, mind a Ve/2 *nyelvi* szemiotikai arcához rendelhető szemantikai felépítés: egy leíró jellegű első, és egy felsorolás jellegű második szövegmondat kombinációja.

A Ve/1 *fizikai* szemiotikai arcához rendelhető szemantikai felépítés a verbális rész „koszorú” szavát ’mintázza’, a Ve/2 *fizikai* szemiotikai arcához rendelhető szemantikai felépítés pedig a verbális rész „szófüzér” (cím)szavát.

Relátum-ímagó
[=ReIm]

Mindkét vehikulum esetében annak a ’nyelven kívüli valóság’-nak (világfragmentumnak) a mentális képe, ami azokban a mindenkori alkotó vagy befogadó feltételezése szerint kifejezésre jut.

Relátum
[=Re]

Mindkét vehikulum esetében az a ’nyelven kívüli valóság’ (világfragmentum) – például gondolatok, érzések –, ami azokban a mindenkori alkotó vagy befogadó feltételezése szerint kifejezésre jut.

A szemléltető példa után lássuk a szemiotikai hozzájárulás második aspektusát: a *jeltipológia* szerepét a szemiotikai szövegtenben. Ezzel kapcsolatban szeretnénk előrebocsátani, hogy jeltipológia helyett mi közvetlenül a *médiumok*, a *nyelvek* és a *multimedális szövegek tipológiájáról* fogunk beszélni, ezeket a szakszavakat, szak kifejezéseket abban az értelemben használva, ahogyan azt az eddigiek folyamán is tettük.

1.2. kérdés: Mik egy szöveggel mint komplex jellel kapcsolatos főbb tipológiai kérdések?

Erre a kérdésre a teljesnek tekinthető választ három lépcsőben célszerű megadni: külön tárgyalva a jelölő, külön a jelölt és külön a kettő kapcsolatának tipológiai kérdéseit.

A részleges válaszadás szándékával megfogalmazott alábbi megjegyzéseinkben ezt a hármasságot próbáljuk követni, az egyszerűség kedvéért a ’komplex jel’ szakkifejezés helyett itt is a ’multimedális szöveg’ szakkifejezést használva.

P. S. J.: [1] A *multimedális szövegek jelölőinek* tipologizálásakor a következő szempontú tipológiákat hozhatjuk létre:

– jelölők, amelyek csupán *egyetlen médium* elemeiből állnak, valamint jelölők, amelyek *több médium* elemeiből jönnek létre;

ez a tipológia egyrészt feltételezi a) egy médium tipológia meglétét, amelynek keretében a technikai médiumok (rádió, televízió, film, CD-ROM stb.) és a nem-technikai médiumok (verbális, zenei, táncnyelvi, képi-illusztratív stb.) tipológiáját külön altipológiákként célszerű megalkotni, másrészt feltételezi b) a lehetséges médium-kombinációk (verbális + zenei, verbális + képi-illusztratív, verbális + zenei + táncnyelvi stb.) tipológiájának a meglétét, amelyben arra is tekintettel kell lenni, hogy milyen technikai médiumok, milyen nem-technikai médiumok, valamint milyen technikai és nem-technikai médiumok kombinálhatók egymással;

– jelölők, amelyek csupán *egyetlen nyelv* elemeiből állnak, valamint jelölők, amelyek *több nyelv* elemeiből jönnek létre;

ez a tipológia természetesen feltételezi az egyes médiumokhoz tartozó nyelvek tipológiájának/listájának (pl. a verbális médiumon belül egyfelől indoeurópai és nem-indoeurópai stb., másfelől angol, francia, német, olasz stb., illetőleg észt, finn, magyar stb.) a meglétét, hogy 'nyelv'-ként itt csak a 'természetes nyelvek'-et vegyem figyelembe;

a verbális nyelvi jelölők esetében ez a tipológia tovább differenciálható aszerint is, hogy a jelölő 'prozódiai formá'-ja vers-e vagy próza (ahol a 'vers' és 'próza' szakszavak írástechnikai értelmű használatukban értendők és nem mint 'irodalmi műfajok/műnemek' megjelölői); a nem verbális nyelvi jelölőkre vonatkozóan hasonlóképpen vizsgálni kell, hogy azok esetleg milyen más alapon differenciálhatók;

– jelölők, amelyek *befogadása* tetszés szerinti alkalommal *megismételhető*, valamint jelölők, amelyek *befogadása nem megismételhető*;

az előbbieket közé tartoznak többek között egyrészt a nyomtatott formában, másrészt a hangszalagon, videokazettán, filmen, CD-ROMon stb. rögzített jelölő, az utóbbiak közé például az élőszóban elhangzó előadások (mint jelölők) stb.

B. Zs.: [1] A jelölők tipológiájának természetesen olyan „finom”-nak kell lennie, hogy abban könnyen elhelyezhető legyen egyrészt

– a látás, illetőleg hallás, esetleg más érzékszerv (pl.: vakírás esetében a tapintás) útján befogadható verbális szövegek jelölője,

– a hagyományos formájú szövegek jelölője éppúgy, mint a képverseké,

– a konvencionális ábécé-k (latin, görög, cirill, arab, héber stb.) felhasználásával létrehozott jelölők éppúgy, mint például a morzeábécé vagy a siketnémák egymás közti kommunikációjában alkalmazott kézjelek által létrehozottak

– stb.,

másrészt

– a hagyományos formai felépítésű verbális szövegek jelölői éppúgy, mint a nem hagyományos formai felépítésűeké,

– a hagyományos jelentéstani felépítésű verbális szövegek jelölői éppúgy, mint a nem hagyományos jelentéstani felépítésűeké,

– stb.,

hogy itt csupán a verbális szövegek tipológiájára utaljak.

Azt hiszem, nem szükséges bővebben fejtegetni, hogy ezek a tipológiák, illetőleg a különféle típusú (multimedialis) szövegek szinte valamennyi itt felsorolt formában jelen vannak az iskolai oktatásban is.

Végül, ami a *verbális* szövegeket illeti, arra is utalni szeretnék, hogy a *Szövegtani kaleidoszkóp* főcímű két kötet alapstruktúrája is tipológiai, amennyiben az azokba felvett, illetőleg az azokban elemzett szövegek csoportosítása tipológiai elveket követ.

A Szövegtani kaleidoszkóp I. Antológia bevezető olvasmányt követő részének felépítése a következő:

I. A szöveg fizikai hordozója és annak mentális képe: Feltűnő zenei hatású szövegek; Szövegkéziratok – kézzel írt szövegek; Megszokott tipográfiai formában szedett szövegek; Szokatlan tipográfiai formában szedett szövegek; A szöveg törzsének szedésétől eltérő szedésű szövegek; A szöveg törzsének szedésétől eltérő szedésű elemeket tartalmazó szövegek; Bizonyos tipográfiai elemeket feltűnően gyakran használó szövegek; Valamiféle 'tipográfiai játék'-ot tartalmazó szövegek, kalligrammák; Más tipográfiai tulajdonságokat mutató szövegek.

II. A szöveg fizikai hordozójához rendelhető formai felépítés: Megszokott központosású szövegek; Központosás nélküli szövegek; Játék hangokkal, betűkkel; Játék szóelemekkel, szóalakokkal; Játék szintaktikai változatokkal; Makrokompozicionális érdekességek; Egysorosok; Háromsorosok (és haikuk); Négyesorosok; 14 sorosok (és szonettek); Adott szótagszámú sortípusokat tartalmazó versek; Adott versmértékű versek; Más formai felépítést mutató kompozíciók.

III. A szöveg fizikai hordozójához rendelhető nyelvi jelentéstani felépítés: Különböző nyelvű kompozíciók; Szóösszetételek, szókapcsolatok; Első személy és második személy a szövegmondatokban; Folyondár típusú kompozíciók; Hasonlat és metafora mint kompozícióelv; Töredékes és szándékosan hiányos kompozíciók; Más nyelvi jelentéstani felépítést mutató kompozíciók.

IV. Egy valóságos vagy képzelt világdarab mentális képe és maga ez a világdarab: Anya; Szerelem; Elmúlás; Hit; Anyanyelv; Ars poetica; Írás; Írók, költők; Festők, zeneművészek; Különlegesebb világdarab-megközelítések.

V. Más szöveget idéző szövegek: Ad notam... című szövegek; Szövegre utaló címmel, költőre mottóval idéző szövegek; Közvetlen vagy közvetett módon népdalt idéző szövegek; Szöveget más módon idéző szövegek; „Így írtok ti” típusú szövegek.

P. S. J.: [2] *A multimedialis szövegek jelöltjeinek* osztályozásakor például a következő szempontú tipológiákat hozhatjuk létre:

- *fikcionális* természetű jelöltek, valamint *nem fikcionális* természetűek;
- a *fikcionális* típuson belül irodalmi, mitológiai, tudományos fantasztikus stb. funkciójú jelöltek;
- a *nem fikcionális* típuson belül a köznap, jogi, orvosi, vallási, szaktudományos stb. kommunikáció körébe tartozó jelöltek éppúgy, mint a patológus (afázis, skizofrén stb.), misztikus stb. kommunikáció körébe tartozóak.

Valamennyi úgynevezett főtípuson belül természetesen az altípusok legkülönfélébb hierarchiái képzelhetők el.

B. Zs.: [2] Ez a tipológiai szempont az iskolai oktatás egyik eddig talán nem következetesen végiggondolt kulcskérdése. Ha ugyanis komolyan vesszük azt a megállapítást (azt a tényt!), hogy a szövegekkel való foglalkozáshoz a *rendszernyelvészet*, a *szövegnyelvészet* és a *szöveg- és szöveg-elmélet* körébe tartozó ismeretek (ahol ez utóbbiak szükségképpen világra vonatkozó ismereteket is magukba foglalnak) egyaránt szükségesek, felvetődik az a kérdés, hogy a felsorolt típusokhoz tartozó szövegek tárgyalása lehet-e (maradhat-e!) a magyar nyelv és irodalomtanár kizárólagos feladata. Különösen, ami a szaktudományok szövegeit illeti, azok tematikai felépítése megtanításában, illetőleg elemzésében a magyartanárnak és az esetenként szóhajó szaktanároknak közösen kellene részt venniük.

P. S. J.: [3] *A multimedialis szövegek jelölt-jelölt kapcsolatainak* tipológizálásakor annak vizsgálata az alapkérdés, hogy milyen típusú 'jelölt'-höz milyen típusú 'jelölő' társítható. Ehhez a tipológiához számos példát hozhatunk mind az irodalmi, mind a szak- és művészeti szövegek köréből.

B. Zs.: [3] Ezzel a tipológiával kapcsolatban itt egyrészt olyan, a világirodalom körébe tartozó műre szeretnék utalni, mint például *Queneau* jól ismert *Stílusgyakorlatok* című műve, amelyben az a bizonyos banális autóbusszjelenet a legkülönbözőbb műfajokhoz tartozó szövegeként jelenik meg, másrészt olyan szövegalkotási feladatokra, amelyekben egy adott esemény elbeszélés, napló, levél stb. formájában kell a tanulóknak leírniuk.

Jóllehet, valamennyi tipológiai kérdéssel kapcsolatban elsősorban verbális és irodalmi jellegű példát idéztünk, ezek analógiájára azonban könnyen találhatók példák a multimedialis szövegek legkülönbözőbb tartományaiból is. Ha a művészetek körében kívánunk

maradni, ott olyan többszörösen komplex jelölőkkel találkozhatunk, mint *Bartók Kékszakállú herceg vára* című operájáé, amelyben a következő 'jelölő-elemek' találhatók:

A Kékszakállú herceg, Judit, a három régi asszony mint személyek; az, amit ezek a személyek mondanak/énekelnek és ahogy mondják/éneklük; e személyek mimikája; e személyek egymáshoz viszonyított mozgástérbeli viszonya és mozgása; az, amit ezek a személyek (különösképpen a Kékszakállú herceg és Judit) tesznek; a vár, külön a vár nedves fala, az ajtók (mind bezárt, mind kinyitott állapotban), valamint külön az ajtók kulcsai; az ajtók mögött feltáruló termek a bennük lévő tárgyakkal, illetőleg kertek/tájak a tartozékaikkal; a vér; a fények, valamint a fénykonfigurációk változása; a zajok (például a jajgatásszerű zaj, ajtónyikorgás) stb. Ezek közül egyesek többé-kevésbé konvencionálisnak tekinthető jelrendszerek elemei (például a verbális lexikai anyag, a zene, a mimika, a gesztusok, a proxemikai relációk, ruhák, ékszerek, a vár mint épülettípus, talán a fények színei is stb.), mások (a többiek) nem. – Ha ezt az operát azután film- vagy televíziófeldolgozásban látjuk, a fenti elemeket módosíthatják/kiegészíthetik a szóban forgó technikai médiumok sajátágaiból eredően felhasználható más elemek.

2. kérdés: Mivel járul hozzá a kommunikációelmélet egy általános szemiotikai szövegtan interdiszciplináris megalapozásához?

P. S. J.: Az előző válaszokban már láttuk, hogy egy jelnek nemcsak jelöltje interpretáció eredménye, hanem részben jelölője is. Ez az interpretáció minden esetben a szövegalkotás vagy a szövegbefogadás kommunikáció-szituációjában jön létre.

A szemiotikai szövegtan kommunikációs-szituáció-modellje a kommunikáció-kutatás során eddig létrehozott modellek újragondolásának, újraértelmezésének eredménye. Ebben a modellben a következő tényezők játszanak szerepet, illetőleg szituációtípust meghatározó szerepet:

- a) egy multimediális szöveg alkotásának és befogadásának ideje és helye, valamint az alkotás és befogadás ideje, illetőleg helye között fennálló kapcsolat;
- b) a multimediális szöveg alkotójának és befogadójának pszichofizikai állapota/diszpozíciója;
- c) a multimediális szöveg alkotójának és befogadójának meghatározó kommunikatív szándéka, illetőleg ezeknek az egymáshoz való viszonya;
- d) a multimediális szöveg alkotójának és befogadójának ismeretei, hipotézisei, preferenciái, illetőleg ezek (egymással megegyező vagy egymástól eltérő) konfigurációja;
- e) a multimediális szöveg témája, illetőleg alkotójának és befogadójának erre a témára vonatkozó 'kompetenciája';
- f) a létrehozott multimediális szöveg vehikulumának fizikai szemiotikai és nyelvi szemiotikai arca, valamint a 'továbbítása' céljára számba vehető kommunikáció-csatornák;
- g) egy 'közvetítő interpretátor' jelenlétének lehetősége és/vagy szükségessége;
- h) az adott szituáció szociokulturálisan intézményesült vagy nem-intézményesült volta.

B. Zs.: A fentiekben felsorolt tényezőkhez az alábbiakban csak néhány megjegyzést fűzök:

– hogy mennyire fontos az oktatás gyakorlatában az alkotó, illetőleg befogadó pszichofizikai állapotának figyelembevétele [lásd b)], az bizonyára nem igényel különösebb magyarázatot;

– ami a domináns kommunikatív szándékot illeti [lásd c)], ennek tárgyalása több tankönyvben is megtalálható; közülük kettőben ezzel kapcsolatban a következő olvasható:

„... a beszédben nemcsak közlés folyik a szó eredeti értelmében. Minden üzenetünkkel többnyire összetett a szándékunk, és összetett a másik emberre gyakorolt hatás is. A valóságra vonatkozó értelmi megállapításainkat rendszerint kísérő érzelmeink kifejezése is, és általában azért beszélünk, hogy befolyásoljuk beszédpartnerünket.

Ennek megfelelően az üzenetnek *három alapvető szerepét* különböztetjük meg. A legnagyobb jelentőségű a *tájékoztató*, ebben az uralkodó szándék a valóságra vonatkozó ismereteink tárolása, véleményünk közlése, gondolataink formába öntése. De ide sorolhatjuk a mindezekre vonatkozó kérdést is.

A tárgyilagos közlést gyakran kíséri valamilyen belső tartalomnak, elsősorban érzelmeknek a kifejezése, sőt lehet ez közlésünk fő célja is.

Felhívás a szerepe minden olyan üzenetnek, amely kérést, kívánságot, felszólítást fogalmaz meg, elsősorban tehát a hallgatóra irányul, az ő befolyásolását szolgálja.

A tájékoztatás, a kifejezés, a felhívás sohasem jelentkezik elszigetelten, tiszta formában, minden üzenetben valamilyen mértékig jelen van mindhárom. Szerepük megkülönböztetésének az az alapja, hogy egy-egy megnyilatkozásban milyen az arányuk, mi szabja meg tehát elsősorban a nyelvi megformálást, a nyelvi magatartást.

Az alapvető kommunikációs funkciók mellett még továbbiakat is megfigyelhetünk. Beszélgetéseinket rendszerint valamilyen üdvözlő, elindító fordulattal kezdjük, és közben is utalunk időnként a *kapcsolat fenntartására*, pl. figyelsz? érted? stb. kifejezésekkel.

Az is előfordul, hogy magára a nyelvi megformálásra teszünk fel kérdéseket egy nem jól hallott, nem értett szó miatt. A közlésnek ez a sajátos „nyelvről beszélő” változata az *értelmező szerep*.

Külön kell szólnunk arról a kérdésről, amelyben különösen nagy szerepet kap az üzenet nyelve. Ennek igazi területe a szépirodalom, ezért is nevezzük ezt a szerepet *esztétikainak*.” (4)

illetve

„Kommunikáció közben a nyelv három szerepe (funkciója) emelkedik ki:

1. Tudomást szerezhethetünk általa tényekről, dolgokról, eseményekről, ismeretekről. Ez a nyelvnek az *ábrázoló funkciója*. Sőt a kommunikációt megelező tényekre, történésekre is következtethetünk adott esetekben.

2. Hangot adhatunk érzelmeinknek, vágyainknak. A nyelvnek ezt a funkcióját *kifejező funkciónak* nevezzük. Akaratunkat, kérdéseinket, követelésünket pedig a nyelv *felhívó funkciója* révén nyilváníthatjuk ki”; (5)

– ami az ismereteket/hipotéziseket/preferenciákat, valamint kompetenciákat illeti [lásd d–e)], azok egy eredményes kommunikációban legalább olyan fontos szerepet játszanak, mint a kommunikáció céljára felhasznált nyelv/nyelvek;

– közvetítő interpretátor nélkül [lásd g)] nem működik például az alkotó és befogadó(k) közötti zenei kommunikáció;

– magyar nyelv és irodalomórákon is gyakori az az eset, hogy a tanulók a tanár felolvasó közvetítése révén kerülnek kapcsolatba a befogadandó szöveggel; ezekben az esetekben a tanároknak tudatában kell lenniük annak, hogy szinte sohasem vagyunk képesek felolvasni egy szöveget kétszer ugyanazon a módon, ezért ha szükségesnek tartják a befogadási folyamat többszöri megismétlését, jó ha felolvasásukat, recitálásukat előzőleg hangszalagon rögzítik; s végül

– minél több intézményesült kommunikáció-szituációval ismerkedik meg valaki [lásd h)], annál gazdagabb lesz a kommunikatív kompetenciája, és annál könnyebben tud eligazodni a legkülönbözőbb helyzetekben.

3. kérdés: *Mivel járul hozzá a pszichológia egy általános szemiotikai szövegtan interdiszciplináris megalapozásához?*

Ennek a kérdésnek csupán többé-kevésbé kielégítő tárgyalása is megkívánná, hogy külön foglalkozzunk az általános pszichológia, a kognitív pszichológia és a kísérleti pszichológia szemiotikai szövegtant érintő aspektusainak vizsgálatával. Olyan kérdések elemzésére gondolunk itt, mint például a következők: hogyan történik a különféle csatornákon továbbított multimediális szövegek percipiálása; milyen követelményeket támasztanak a multimediális kommunikáció újabb típusai a befogadók pszichikai reagálóképességével szemben; mik a különféle multimediális szövegekhez rendelhető mentális képek szerkezeti sajátosságai; hogyan vizsgálhatók empirikusan a multimediális kommunikáció egyes pszichológiai aspektusai stb.

Az alábbiakban ezek közül – mint véleményünk szerint legalapvetőbbel – csak a *mentális képek* kérdésével foglalkozunk röviden.

P. S. J.: A szemiotikai szövegtanban szerepet játszó ’mentális kép’-fogalmakkal kapcsolatban elsősorban a következőket tartom kiemelőnek:

– ahogy a fentiekben láttuk, mind a jelölőnek, mind a jelöltnek van egy *mentális imágó* összetevője (lásd Velm és ReIm); mindkettő egy olyan ’Janus-fej’ egyik arcát képviseli, amelynek másik arca ezt az imágót többé-kevésbé jól megközelítő fogalmi leírás (ha

egy szövegben előfordul például az „alma” szó, bennünk egyrészt ’megjelenik’ e *szó fizikai testének* mentális képe, valamint az a fogalmi leírás, hogy ez az „alma” szó főnév, a szóban forgó megnyilatkozásnak alanya vagy tárgya stb., másrészt egy *alma* (mint fizikai tárgy) mentális képe, valamint az a fogalmi leírás, hogy az alma gyümölcs, ilyenkor meg ilyenkor terem stb.; ezzel a ’kétarcú Janusság’-gal magyarázható, hogy úgynevezett ’naiv percepció’ nem létezik, azaz hogy egy-egy percipiálandó tárgyban, jelenségben *azt* látjuk, amit abban a rá vonatkozó feltevéseink és/vagy tudásunk alapján látni tudhatunk;

– a két mentális kép a szemiotikai szövegten jelmodelljét képessé teszi arra, hogy abban az esetben, amelyben a jelöltek fizikai tárgyak és a jelölők ’tárgynyelvi’ elemek, azaz fizikai tárgyra utaló nyelvi elemek (például az alma mint gyümölcs, s az „alma” szó) éppúgy alkalmazható legyen, mint abban, amelyben a jelöltek ’tárgynyelvi’, a jelölők ’metanyelvi’ (azaz tárgynyelvi elemekre utaló) elemek (például az „alma” mint tárgynyelvi elem, s a „főnév” mint metanyelvi elem);

– a két mentális kép végül a szemiotikai szövegten jelmodelljét arra is képessé teszi, hogy szövegbefogadás esetén külön kezelhessük azt, ami a vehikulum, illetőleg a vehikulum-imágó síkján történik attól, ami a relátum-imágó, illetőleg a relátum síkján történik; ez a kétsíkúság elengedhetetlen feltétele a korreferencia adekvát tárgyalásának. Egy olyan szövegmondatpár esetében ugyanis, mint például „Tegnap találkoztam Péterrel. Már legalább két éve nem láttam őt” a „Péterrel” és az „őt” szavak a vehikulum, illetőleg a vehikulum-imágó síkján állnak egymással kapcsolatban, és utalnak korreferenciáisan egy, a relátum-imágó, illetőleg a relátum síkján létező személyre.

B. Zs.: E pszichológiai kérdések tárgyalásához csupán azt jegyzem meg, hogy tudva azt, hogy a pszichológia mint tantárgy valamennyi iskolatípusban nem vezethető be, elengedhetetlen, hogy olyan tudományágak keretében, mint például a szövegten is, ne kerüljenek megbeszélésre az alapvető pszichológiai kérdések vagy szempontok, nevezetesen a lélektani folyamatoknak a nyelv működésében (a szövegalkotásban, a szövegelemzésben stb.) való szerepe.

Jegyzet

Az itt közölt harmadik fejezet tematikájához *általában* lásd [SzSZT09] és [d].

Az egyes kérdésekhez: az [1] II. 1–2. fejezete, a [c] 3.1 alfejezete, a [d]2.2.1 alfejezete, valamint az [5] és [6]. (A betű, illetőleg számkódok a Bcszélgetés Bevezetésében található bibliográfiára utalnak. = Iskolakultúra, 1997. 4. sz. 34. old.)

(1) HONTI-JOBBÁGYNÉ: *Magyar nyelv I. osztály*. Tankönyvkiadó, Bp. 1994.

(2) SZENDE ALADÁR: *A magyar nyelv könyve középiskolásoknak*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1993.

(3) L.: *Weöres Sándor kézírásos könyve*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1981, 64. old., illetve WEÖRES SÁNDOR: *Szó és kép*. [tervezte: SZÁNTÓ TIBOR.] Pesti Szalon, Bp. 1993, 14. old.

(4) HONTI-JOBBÁGYNÉ: *Magyar nyelv...*, i. m., 21–22. old.

(5) SZENDE ALADÁR: *A magyar nyelv könyve...*, i. m., 19. old.